

NESİMİ'NİN MİLLİ MENSUBİYETİ MESELESİ
(Tarihi ve Çağdaş Bakışlar Açısından Karşılaştırmalı Tahlil)
The Issue Of Nesimi's Nationality

Dr. Seadet ŞİHIYEVA*

ÖZ

Makalede ilk defa olarak büyük Azerbaycan şairi Seyid İmadeddin Nesimi'nin (1360-1417) millî mensubiyeti hususundaki kanıtlar, sübjektif mülhaza ve tartışmalar söz konusu edilmiştir. Temel kaynaklar ve araştırmalarda Nesimi çeşitli milletlere ("Türkman", "Türk", "Fars", "Arap", "Türkmen", "Azeri", "Azerbaycanlı") mensup düşünür olarak takdim edilmiştir. Yazarların ihtimali üç esas kanaat üzerinde temelleşmiştir: 1) Seyyid sıfatının şairin kökenine göre Muhammed Peygamberin neslinden gelmesinin göstergesi sayılması; 2) şaire ait olunan değişik nispetler (doğum yeri); 3) onun Türkçe divanın dil açısından özellikleri.

Nesimi'nin çağdaşları – Arap tarihçisi İbn Hacer el-Askalani ve müşridi Fazlullah Neimi'nin ona Tebrizi nispesini ait etmesinden hareketle şaire ait olunan doğum yeri ve çeşitli millî mensubiyetleri içerisinde Tebrizli ve Azerbaycan Türkü olmasının tarihi gerçeğe daha uygunluğu ispatlanmıştır. Temel kaynaklarda ve şairin kendi şiirinde onun millî mensubiyeti "Türkman" olarak geçmektedir. Şairin doğum yeri ve bu Türkman aşiretlerinin Afrika ve Asya'da, aynı zamanda Azerbaycan'da geniş arazilerde meskunlaştığı gerçeğine ait tarihî dayanakları göz önünde bulundurarak böyle bir sonuca vardık ki, çağında "Türkman" adlandırılan Nesimi'nin dolaysız olarak varisleri Azerbaycan Türkleridir.

Anahtar Sözcükler: Nesimi, orta çağ kaynakları, nispe, milli köken

ABSTRACT:

There are investigated and compared for the first time the facts and, subjective reasoning and disputes about national belonging of great Azerbaijan poet Seyyid Imadeddin Nassimi (1360-1417) in this article. In primary sources and proceedings Nassimi has been submitted as the thinker of various nationalities ("Turkman", "Turk", "Persian", "Arab", "Turkmen", "Azeri", "Azerbaijanian"). The assumptions of authors were based on three major factors: 1) the epithet "Seyyid" specifying his origin from descendants of Prophet Mohammed; 2) nisbe (a place of birth), assigned to the poet; 3) the language features of his Turkic divan.

It's proved that, among different opinions about the birthplace and a national belonging of the poet the most authentics are Tebrizi and the Azerbaijan Turk. These data that is authentic, because indicated in the works of his contemporaries – the Arabian historian Ibn Hecer al-Eskalani and his tutor Fazlullah Neimi). In primary sources and poet's own works his origin is mentioned as "Turkman". Taking into account the poet's birthplace and the historical facts that in Middle Ages these Turkic tribes were widely distributed

* Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Akad. Z. Bünyadov adına Şarkiyat Enstitüsü.

in Africa and Asia, and also in Azerbaijan, we came to a conclusion that successors of those turkmans are present in turkis of Azerbaijan being direct heirs of Nassimi.

Keywords: Nassimi, medieval sources, a place of birth, national belonging

Azerbaycan Türklerinin en kudretli şairlerinden olan Seyyid İmadeddin Nesimi (1360-1417) mürekkep felsefi dünya görüşlü düşünür, samimiyet ve esrarengizliği aynı zamanda kendisinde birleştiren eşsiz söz ustası, inancı uğrunda idam olunması ile şehitlik ve erenlik zirvesinin fatihidir. Edebi kişiliğinin bu üç cihetinden dolayı nice yüzyıllardır ki, beşeriyet evladı onun cazibe çevresindedir.

Bu ulu söz ustasının kişiliği ile ilgili bir çok meselelerde olduğu gibi onun milli mensubiyeti konusunda da ister temel kaynaklarda, isterse de araştırmalarda söylenen mülahazaların büyük çoğunluğu ispatlanmamış ihtimallerdir. Hayatı ve kişiliği ile ilgili meselelerin hemen tümünde fikir çeşitliliği ve ihtilafı olan Nesimi'nin ilmi biyografisi esaslı araştırılmaya muhtaçtır. Bugün Nesimi'nin varisliğini iddia eden milletlerin muhtelif ülkelerde (Azerbaycan, Türkiye, İran, Irak ve Türkmenistan) bulunması ve kendi milli-siyasal merakları olduğu bir dönemde büyük ün ve edebi tesiri olan böyle bir şairin hangi millete mensupluğu tartışma konusuna çevrilmiştir. Orta çağ tezkirecilerinin bu meseleye münasebeti eğer onların mütalaa seviyesi ve malumatlılığının ifadesiydiyse, bugün çağdaş araştırmacılar tarafından bu problem kısmen siyasaştırılmıştır.

Orta çağ kaynaklarındaki çeşitli ve tezatlı, araştırmalarda ise daha çok sübjektif mülahazalar Nesimi'nin milli mensubiyeti konusunda kesin fikir söylemeyi zorlaştırır. Şairin milli kökeni ile ilgili olarak tezkire ve araştırmalardaki bilgileri inceleyende, yazarların muteber kaynaklardan ve şairin çağdaşlarına ait eserlerden değil, kendi bilgi veya merak sahasından yola çıktığını görmekteyiz. Birtakım yazarlar ise kendilerinden önce söylenen görüşleri temel kaynaklarla karşılaştırmadan tekrar etmekle Nesimi'nin milli mensubiyeti ile ilgili yanlış fikirlerin kuvvetlenmesi için uygun muhit meydana getirmişlerdir.

Araştırmalarda Nesimi milli köken bakımından “Türkleşmiş Arap”, “Fars”, “Türkmen”, “Irak Türkmanı”, “Osmanlı”, “Türk”, “Azeri”, nihayet, “Azerbaycanlı” adlandırılmıştır¹. Bu fikir karışıklığının çözülmesinde ise şairin

¹ İlyas Muşeg'in “Neğmeler kitabı”nda Nesimi hakkındaki rivayette onun Halepli bir türkün oğlu olması, lakin sonradan Hristiyanlığı kabul etmesi belirtilmektedir (39, 458). Muhtemelen bu esassız rivayetin yanlış anlaşılması sonucunda şairin hatta Ermenilere aidiyeti gibi saçma mülahazalar yaranmıştır. İlginçtir ki, Nesimi'ye çeşitli milliyetlerin, ayrıca Ermeniliğin de ait

seyitliği, ona ait olunan nisbeler (doğum yeri) ve mensup olduğu dilin özellikleri araştırmacıların güven ve istinat noktaları olmuştur.

Seyitlik Nesimi'nin yalnız milli kökeni, dini mensubiyeti ile değil, milli kökeni ile de ilgili bir mesele şekline gelmiş ve bu yönüyle de bazı tartışmaların çıkmasına sebep olmuştur. Bu hususta İbrahim Necmi ve İsmail Hikmet'in mülahazaları ilgi çekicidir. İ. Necmi Nesimi'nin: "*Gerçi bu gün Nesimiyem...*" sözleri ile başlayan beyti hakkında: "Faik Reşad: "*Cinsi Türkmandır ve müvellidi Diyarbakırdır*", - dese de, bu ifade ile sadatdan olduğu iddiası ve baladaki beytin delaleti-sarihası arasında mübainet vardır" (bak: 76, 172). İ. Hikmetin mevkii ise İ. Necmi'den büsbütün farklıdır. O, Nesimi'nin "Seyyid" adlandırılması ile ilgili şöyle yazıyor: "*Kendisinin Kureyşilik ve Haşimilik iddiasında bulunması ve bilhassa seyyid olması oldukça kuvvetli delil(ler)den sayılsa bile, Azerbaycan şivesiyle VIII. asırda (miladi XIV. yy. – S.Ş.) yazdığı ve kuvvetli, o coşkun divanıyla tüm Türk edebiyatı üzerinde olmaz bir tesir bırakan Seyyid Nesimi Türkdür demekte tereddüt etmeyiz*"¹ (76, 173).

İ. Hikmet'in bu düşüncesi ünlü şarkiyatçı Gibb'in düşünceleriyle paralellik arz etmektedir. Gibb Nesimi'nin aslen Türkman olması fikrini doğru kabul ettikten sonra: "...soy kütüğünde Seyyid isimli bir Arap da bulunmaktadır. Bilindiği gibi bu isim Peygamber ailesine mensup kişilere verilmektedir" (30, 223), - der.

Benzer karşılaştırma İ. Olgun'un araştırmasında da görülmektedir. O bir az daha ileri giderek, şairin Arap asıllı olduğunu şüphe altına almakta ve onun kendisini Türkman saymasını ve Araplardan üstün bilmesini belirtmektedir (37, 49). Fakat araştırmacı Nesimi'nin milliyet bakımından Türkman olduğunu itiraf ettiği gibi seyyid olduğunu da tekrar tekrar belirtmesini gözden kaçırmıştır.

Nesimi'nin Türkleşmiş bir soydan gelmesi düşüncesi çağdaş araştırmalarda da yer almaktadır. İ. Özmen "Hakikatü's-salatin" yazarının: "Rumi (Anadolu Türk halkından) değil, Irak halkından olmasına rağmen, Türkçe

olunmasını göz önüne çeken Türkmenistanlı bilim adamı N.Gullaev'i (bkz: 27, 9) meselenin bu ciheti rahatsız etmiyor ve o bu çeşitli milliyetlerin gayri-mümkünlüğünü kaydetmekle yetinir. Araştırmacı şaire ait olunan milliyetler içerisinde yalnız Azerbaycan Türklerine mensubiyeti inkara alaka göstermektedir...

¹ İ. Hikmetin daha sonra sözüne ettiği ilavelerde şairin milli kökeni hususunda gizli tereddüdü sezilse de, onun bu mülahazaları şaire Türk edebiyatında hangi mevki'i ait etmesinin sarih ifadesidir: "Her halde aslen Türk olup da, bir satır olsun Türkçe eser bırakmayan şairlere Türk şairi dememiz muvafık olmayabilir. Lakin aslen Türk olmasa da, bize Türkçe bir divan bırakmış bulunan ve Türk edebiyatına büyük bir üstatlık hizmeti eylemiş bulunan bir şaire Arap da olsa, ecem de olsa Türk şairi dememiz gayet tabiidir" (76, 173).

şairleri vardır” şeklindeki mülâhazasını, yazarın Nesimi’yi Araplardan saymasına ima olarak kavrayıp onun: “Türkleşmiş bir soydan geldiği ve ana dilinin Türkçe olduğu” kanaatine varmaktadır (38, 253).

Böylelikle, ileri sürdüğü müddealarında haklı olan E.J.W. Gibb, İ. Hikmet ve İ. Özmen’in mülâhazalarına yalnız Nesimi’nin seytilliğinin millî mensubiyetini kapsamadığı kaydını ilave etmekle yetiniriz. Böyle ki, eğer onun dedelerinden biri VII. yüzyılda Hz. Muhammed’in neslinden olmuşsa, bu, XIV. yüzyılda ömür sürmüş Nesimi’nin büyük Türk şairi olması delilini şüphe altına almamaktadır.

M. Mahmudov’un belirttiği gibi, yüzlerce yıl önce birçok etnik gurubun bulunduğu bir toplumda eser vermiş yazarların milliyetini kesinleştirmek bazen mümkün olmamaktadır. Bu hususta coğrafi amilleri esas olarak kabul etmek gerekir (44, 7). Nesimi’nin milliyetini tespit etmek isteyen yazarlar da onun nisbelerine istinat etmişlerdir. O, orta çağ kaynaklarında **Tebriz** (14, 6), **Bağdat** (77, 514; 88, 11), **Nesim**¹ (91, 332), **Nissibin** (Nusaybin, Nesibeyn) (94, 433), **Diyanbakır** (Amid) (89, 133a; 92, 114; 94, 432), **Şiraz** (80, 894; 85, 235; 93, 177; 96, 818; 97, 713), **Beyza** (Beyzayi-Fars)² (84, 270; 87, 27; 95, 37), **Haleb** (39, 458; 66, 61), **Kafkasya** (70, 47), **Bakü** (65, 62; 66, 3), **Şamahı** (7, 6; 29, 4), **Şirvan** (43, 39, 493, 515; 51, 26) gibi çeşitli mekanlara nispet edilmiştir. Bunlardan “Tebrizi” dışındaki nisbeler yazarların delil göstermeksizin yaptıkları tahminlerdir. Nesimi’nin nisbesi ile ilgili çeşitlilik yalnız şairin doğum yeri hakkında değil, hayatının mühim olayları, edebi kişiliğini olgunlaştıran yer ve edebi-felsefi muhiti hususunda da doğru olmayan düşünceler yaratmıştır. Bu nisbeleri başka bir makalemizde ele alıp incelediğimizden (68, 60-65) dolayı burada yalnız şunu kaydetmek istiyoruz ki, şaire ait edilen nisbeler arasında “Tebrizi” gerçeğe daha yakın görünmektedir. Şairin Tebrizli olduğu bu meselede millî taassubiyeti olmayan Arap tarihçileri (İbn Hacer el-Askalani (1372-1449), Şamseddin Sehavi (XV. yy.), İbn İmad el-Halebi (XVII. yy.), Abbas el-Azzavi (XVII. yy.) (bu hususta bkz: 14, 6; 85, 144) tarafından açıkça söylenmiştir. Şairin mürşidi Fazlullah ise “Növmname” eserinde Nesimi’nin Tebriz’den olduğuna ima yoluyla işaret etmiştir. Nesimi’nin çağdaşları Arap tarihçisi İbn Hacer el-Askalani ve Fazlullah’ın eserlerinde onun Tebrizli olduğunun yer alması “Tebrizi” nisbesi hakkındaki tereddüt ve tartışmaları sona erdirmek için yeterlidir. Fazlullah’ın “Növmname”sinde yer alan aşağıdaki ibare ilk defa tarafımızdan araştırmaya konu edilmiş olup (69, 131), muhtevası açısından da

¹ Latifi Kastamonulu’nun bu ihtimali Hasan Çelebi Kınalızade, Beyani, Naili, Şamseddin Sami ve başka yazarların eserlerine de yol tapmıştır.

² Her üç yazar Hafız Hüseyin Kerbelai’nin “Ravzatü’l-cinan” eserine istinat etmiştir.

müstesna öneme sahiptir:

پیش از آن که کاغذ سید عماد بیاید من دیده بودم که سوراخی بود یا موضعه که مقدمه ظاهر شدن سر آدم از آنجا ظاهر شده بود و دانستن (یا دانستم) که ولایت سید عماد بود آن موضعه.
("Növmname", 410. Bkz: 87, 241)

"Seyyid İmad'dan kağıt (mektup-S.Ş.) gelmeden önce (rüyamda) bir yer gördüm. Adem'in sırrı (Hurufilik - S.Ş.) orada ortaya çıkmıştı. Anladım ki, o yer Seyyid İmad'ın vilayetidir".

Fazlullah'ın ilk sır anlamında "Ademin sırrı" ("*serr-e Adem*"), "Peygamberlerin elest (meclisinin) sırrı" ("*serr-e elest-e enbiya*") da adlandırdığı Hurufiliğin Tebriz'de ilan olunması, Fazlullah'ın birinci halifesi Aliyyü'l-A'la'nın "Kürsiname"sinde açıkça dile getirilmektedir:

(87, 230) کرد در تبریز ذات خود عیان...

(...*Kendi zatını Tebriz'de zuhur etti*).

Fazlullah'ın bu birinci halifesi aynı eserin başka bir yerinde de şöyle diyor:

(87, 230) کرد در تبریز ذات حق ظهور...

(*Hakkın zatı Tebrizde zuhur etti...*)

Bu yüzden de "Növmname'de "Seyyid İmad'ın vilayeti" ve "Ademin sırrının zuhur ettiği" yer derken Tebriz'in kastedilmesi, bu konuda herhangi bir tereddüde yer olmayacak derecede kesindir.

Burada Fazlullah'ın Nesimi'nin nisbesini neden açık ve net şekilde söylemediği şeklinde bir soru akla gelebilir. Onun "Növmname"sinde, en basit fikirleri muammalı, zor anlaşılan ve şerhe muhtaç tarzda sunma üslubu hakimdir. Bunu Fazlullah'ın kendisine mehdilik verilmesinin sebeplerini açıklayan rüyasında da görmek mümkündür. Bu anlamda olağanüstü güç sahibi olmasını rüyaları ile de doğrulamak niyetinde olan Fazlullah'ın kendi rüyasını basit bir tarzda beyan etmesi ve "Seyyid İmad'dan mektup gelmemişten önce Tebriz'i rüyada gördüm" şeklinde fikrini ifade etmesi, bu delilden haberdar okuyucu veya dinleyende derin duygu ve gayb aleminin sırlarından haber olması tesiri yaratamazdı. Nesimi'nin Fazlullah'a mektubunun Hurufilikle ilgili olması ve bu talimin ilanından sonra gönderilmesinde şüphe yoktur. Çünkü mektupla Adem'in sırrının belli olması bu meseleye tam açıklık getirir. Belki de bu mektupta Nesimi Hurufiliğin propagandası alanında kazandığı herhangi bir uğurdan bahsetmekteydi. Ona göre de Fazlullah kendi öğretisinin zuhur etmesini anıyor... Ne yazık ki, aynı mektupta Hurufilik tarihi ile ilgili hangi önemli olaydan söz açılmasının sebebi karanlıklar içerisinde. Fakat o mektubun Nesimi araştırmacıları için müstesna bir önemi oldu. Aynı mektupla ilgili Fazlullah Nesimi'nin nisbesini – doğum yerini – vatanını hatırlayarak zikreder ve biz de Nesimi gibi büyük düşünürün nisbesi etrafında olan tartışmaları açıklığa

kavuşturabilmekteyiz: **o Tebrizlidir.**

Buraya kadar onun seyitliği ve nisbesi etrafındaki çeşitli bilgilerle ilgili kendi düşüncemizi belirttik. Şimdi ise onun milli kökeni konusundaki tartışmalı üçüncü problemten – orta çağ kaynakları ve çağdaş araştırmalarda şaire ait olunan etnonimlerden bahsedeceğiz. Şairin orta çağ tezkireleri ve kendi şiirlerinde “Türkman” ifadesinin yer alması onun Diyarbakırlı (Amidli¹) da sayılmasına sebep olmuştur. Bu kanaate sahip olan az sayıdaki yazarlar, sarih tarihi delillerden değil, şairin milli mensubiyetinden hareketle bu kanaate varmışlar.

Aşık Çelebi (XVI. yy.) “Meşairu’ş-şu’ara” isimli tezkiresinde şairin Diyarbakır’dan olmasını böyle beyan etmektedir: “*Nesimi, Türkmani cins ve Amidi diyardır*” (89, 133 a). Y.C. Pendarı doğru bir tespitte bulunarak, Aşık Çelebi’nin bu kanaate şairin Türkçe yazdığı şiirler esasında vardığını yazıyor (85, 26). (O, şairin “Tebrizi” nisbesine de aynı münasebet belirtmektedir (85, 26)). Hakikaten de, Nesimi’nin Diyarbakırlı (Amidli) olduğunu iddia eden yazarlar, şairin Türkmanlardan (“*Türkmani cins*”) olduğunu kaleme aldıktan sonra ona, Diyarbakırlı nisbesini ait etmişlerdir. Bu malumat Faik Reşad’ın “Tarihi-edebiyatı-Osmaniye”sinde: “*Cinsi Türkman, müvellidi Diyarbakırdır*” (92, 114) şeklinde tekrarlanmaktadır. Yazar bu kanaatinde ısrarlıdır: “*Bazı tezkireler Bağdat’ta Nesim namında bir karyeden olduğunu, bu münasebetle “Nesimi” tahallus eylediğini beyan ederlerse de, sahihi yazdığımız gibidir*” (92, 114). Nesimi hakkında söylenmiş bir sıra malumatları kardeşi Şah Handan’a da ait eden Ali Emiri Efendi (XIX. yy.) Aşık Çelebi’ye istinaden her iki kardeşin Diyarbakırlı olduğunu belirtiyor (iktibas 34, 28 ve 49, 560-dandır).

Türkiye’de son yıllar yayınlanan birtakım araştırmalarda genel olarak şairin nisbesi ve milli mensubiyeti meselesinde tereddütler göze çarpmaktadır. Örneğin, F.R. Tuncör araştırmalardan elde ettiği bilgileri toplayarak, şairin Diyarbakır bölgesinde yerleşen Türkmanlardan olup, Bağdat’ın Nesim kasabasında yetiştiğini belirtiyor (71, 4). F.R.Tuncör Nesimi’nin aslen Diyarbakırlı olduğunu özel olarak vurgulamakla (71, 4), şairin nisbelerinden ikisi (Nesim ve Diyarbakır) arasında milli mensubiyet esasında bağlantı kurarak ispatlandırmağa çalışmaktadır.

İ.Özmen de önce: Nesimi “Diyarbakır bölgesine yerleşen Türkmanlardandır”, bir az sonra da: “Nesimi Bağdatlıdır” (38, 249) tespitini yapar. Yazar daha sonra şairin dil özelliklerinden bahsederken K.E. Kürkçüoğlu’nun: “onun ...dili Türkçe’nin Oğuz lehçesine oldukça yakın Azeri

¹Amid Diyarbakır’ın eski adıdır.

lehçesindedir” (38, 253) mülâhazasına istinat etmektedir.

Bilindiği gibi, Diyarbakır Akkoyunlu devletine bağlı olup Türkmanların yoğunlukta yaşadığı bir şehir olarak tanınırdı. Şairin milli köken bakımından Diyarbakır Türkmanlarından sayılması fikri, Aşık Çelebi’nin Diyarbakır’ı bu Türk kavimlerinin meskunlaştığı esas mekan olarak bilmesi neticesinde çıkmıştır. Bu fikrin mantiki gelişimi aynen Abbas el-Azzavi’nin (XVII. yy.) düşüncelerinde de göze çarpmaktadır. Öyle ki, o, Irak’ta muhacir Türkman kavimlerinin meskunlaşması ve şairin de bu kavime mensup olabileceği ihtimaline istinaden şairi Bağdatlı sayırdı.

Türkiye edebiyat araştırmalarında şairin milli mensubiyetini tespit etmeye çalışılması dikkati çekmektedir. Murat Özaydın şairin “*Seni kimdir deyen kim, Türkmansan*” dizesi ile beraber onun diğer eserlerinde de analoji deyişler aramaktadır. Hatta o, şairin Türkmanlığı ile beraber “Azeri” ve Azerbaycanlılığını da onayladığı kanaatindedir. Araştırmacı son mülâhazasında, Nesimi’nin aşağıdaki tuyuğuna istinat etmektedir:

*Adımı hakdan Nesimi yazarem,
Bil bu meniden ki, simem, ya zerem,
Hem hidayet eylerem, hem azerem,
Hem büti uşadıcı, hem Azerem. (55, 442)*

Tuyuğun son mısrasındaki “Azerem” sözünün Azerbaycanlılar tarafından etnonim gibi kabul edilmesi ve bunun hiçbir esası olmaması konusunda sert ve keskin tartışmaya ilk olarak N.Gullaev’in eserinde rast geldik. O bu mülâhazasında maalesef hem tasdik, hem de inkarın yazarı idi. Çünkü Azerbaycanlı yazarlardan böyle iddiada olana rastlamadık. Türkmenistan bilim adamının 33 il evvel ileri sürüp kendisinin de karşılık verdiği bir mülâhaza M. Özaydın’ın araştırmasında da yer almaktadır. O, “Azerem” kelimesini metinden tecrit ederek söz konusu ettiğinden bunu şairin “azeriyem” itirafı gibi kabul etmektedir (49, 561). Oysa tuyuğun bedii-felsefi tezat üzerinde kurulan son iki mısrasında, İbrahim Peygamberin babası Azer kastedilmiştir. Şair Kuran’ı-Kerim’de bir kaç surede (“*Enam*”, 74-75; “*Tövbe*”, 114; “*Enbiya*”, 60-69) hatırlatılan kıssaya telmih yoluyla “*büti uşadıcı*” (putu kıran) ifadesi ile İbrahim Peygambere, Azer’le de onun babasına işaret etmektedir (bu hususta bkz: 64, 397). M. Özaydın:

*Türk evine gelesin, hemçu Nesimi olasan,
Bir gün ola deyesen cübbevü destar nedir,*

gibi Nesimi’ye ait olduğu şüpheli olan beyitte onun Türk olduğuna ima aramaktadır (49, 561). Fakat bu çaba da esassızdır. Çünkü Nesimi, çağdaş

araştırmacılarından farklı olarak, kendi milli mensubiyeti hususunda net tasavvura sahip idi ve bunu “Türkman” şeklinde şiirlerinde de ifade etmiştir. Çağdaş Azeri ve Türk¹ etnonimlerini Nesimi şiirinde aramak ve bunları şairle alakalandırmak tarihi tahriftir. Çünkü XX. yüzyıldan önce Azerbaycan Türkleri hakkında “Azeri” terimi kullanılmamaktadır². Daha sonra M. Özaydın’a göre, Nesimi aşağıdaki beytinde kendisinin Hıtay menşeli Türk olmasına da işaret ediyor (49, 561):

*‘Aynin hatasız, ey büti-Çin, döktü kanımı,
Türki-Hatadır, aslina varır, hatası yok.* (54, 100)

Fakat bu iddia da inandırıcı gelmemektedir. Çünkü beyitte şair geleneksel İslamî divan edebiyatının mecazlarından yararlanarak, sevgilinin aşkın kanını döken gözlerini alkışlıyor ve onun doğru hareket ettiğini belirtiyor.

Dikkat çekicidir ki, bazı yazarlar şairin nisbesinin Nesim olması fikrini kabul etmeseler de, onun milli mensubiyetini (“Türkman”) esas olarak götürmüş, şairin Bağdat etraflarında yerleşen Türkmanlardan olabileceği ihtimalini ileri sürerek onu Bağdatlı olarak takdim etmişlerdir. Bunun ilk örneğini Abbas el-Azzavi’nin eserinde görmekteyiz. Doğrudur, ilk olarak Nesimi’nin dili, dolayısıyla da milli mensubiyeti meselesine Nevai’nin tezkiresinde işaret edilmiştir (“*Rumi ve Türkmeni til bile nezm aytıpdur*” (5, 437)). Ancak bu meseleni nispeten geniş şekilde Abbas el-Azzavi incelemiştir. Türkmanların yayıldığı geniş alanı dikkatten kaçırın ve onların coğrafi mekanını yalnız Bağdat ve etrafı ile sınırlandıran Arap tarihçisinin tarihi zeminden mahrum ve tecrit olunmuş bu ihtimalini A. Benderoğlu gerçek gibi savunmuştur (88, 10-11). Y.C. Pendari ise Nesimi’nin muhacir Türkmanlardan olabileceği ihtimalini tereddütle kabul etmiştir (bkz: 85, 26).

Genellikle, Irak ve Türkmenistan araştırmacılarının çoğu, Türkiye edebiyatçılarının ise bir kısmı daha çok Latifi tezkiresinde şairin nisbesi hakkında söylenen fikirlere dayanarak “Bağdadi” nisbesini tercih etmişlerdir. Iraklı Arap ve Türkman, öte yandan Türkmenistanlı yazarlar, bazen tereddütlü, bazen de tereddütsüz olarak Nesimi’yi Bağdat (Irak) Türkmanlarından saymışlardır (27, 5-7; 53, 5; 72, 188-189; 88, 10-11 vs.).

¹ Orta çağda kendi milletlerini “Türkman“, “Cıgatay” ve c. gibi adlandıran Türkler dillerini “Türk(çe)“, “Türk dili“ şeklinde takdim etmişler.

² M. Mahmudov’un Hatib Tebrizi ile ilgili araştırmasında bu Tebrizli alimin dili “Azeri” olarak kaydedilse de (45, 26-27), araştırmacı sonraki yıllarda yazdığı eserinde bu dilin asli metinde “Azrebi” (Araplar Azerbaycan’daki nüfusun dilini böyle adlandırmışlar) şeklinde olduğunu, bu ifadenin Hatib Tebrizi monografisinde yanlış verildiğine dikkati çekiyor ve denilen adın “Azeri” ile karıştırılmamasını vurguluyor (46, 39-40). Ünlü araştırmacının böyle rahatsızlığı esassız değildi, çünkü birtakım araştırmacılar “Azeri” dilini eski İran dillerine ait etmektedirler...

XX. yüzyılın başlarına kadar Türkiye’de bazı tezkire ve edebiyat tarihi yazarları (Aşık Çelebi (89, 133 a), Mehmet Tahir Bursalı (94, 432), Faik Reşad (92, 114) ve başkaları) Nesimi’nin “Türkman” olduğunu belirtmişlerdir.

Şunu da hatırlatmakta yarar vardır ki, XX. yüzyılda Türkiye’de yazılmış birtakım eserlerin adında “Osmanlı” ifadesi yer alsada, yazarlar aynı eserlerde Nesimi’den söz ederken onun “Türkman” olduğunu özellikle kaydetmişlerdir¹ (bkz: 92, 114; 94, 432). M.F. Köprülü’den (42, 13-14) itibaren ise Türkiye edebiyat tarihçileri tarafından o, Azeri (Azerbaycan) edebiyatının temsilcisi gibi kabul edilip araştırılmıştır (1, 10; 3, 490-491; 56, 111-112; 63, 185-190). Şairin dili ise Azeri lehçesi (42, 12; 56, 111), Azeri Türkçe’si veya Azeri diyalekti (63, 185) gibi isimlendirilmiştir.

Nesimi’nin dilini daha geniş çevreye çıkararak, Batı Oğuz Türk’çesine ait olduğunu söyleyenler, onun Türkçe’sinin Anadolu Türklerinin lehçesine yakınlığına istinat etmişlerdir:

“Nesimi ... hem Azeri lehçesinin, hem Anadolu’da yayılarak, Batı Türkçe’sinin büyük şairlerinden biri olur” (59, 50).

Şairin dilini Batı Oğuz Türkçe’sine ait edenlerin mülahazalarında da ikileşme göze çarpmaktadır. A. Gölpınarlı, Nesimi’nin lehçe itibariyle Azeri-Türk edebiyatı alanına dahil olduğunu belirttikten sonra, onun yaratıcılığının Batı Oğuz lehçesi ile meydana gelmiş divan edebiyatında mühim merhale olduğunu kaydetmektedir (1, 10). Sonraki yıllarda yazılan araştırma eserlerinde ise tanınmış araştırmacının fikrinde kısmen değişiklikler edilmesi dikkati çekmektedir. Bunun bir örneğini yukarıda R. Mutluay’dan yaptığımız alıntıda görmekteyiz. İranlı araştırmacılardan Tedvin Takı Humarlı ise Nesimi’nin dilini Batı Türkçe’si olarak adlandırırken Azeri Türkçe’sini kastetmektedir (78, 11).

XIX. yüzyıldan itibaren Azerbaycan’da yazılan eserlerde Nesimi’nin nisbesi konusunda kısa bilgiler verilse de, onun milli mensubiyeti bir problem gibi söz konusu edilmemiştir. Azerbaycanlı araştırmacılar bir kaç istisnanın dışında² genellikle Şamahı ve Şirvan nisbelerini tercih etmişlerdir.

¹ Aynı durum XIX. yüzyıl şarkiyatçıları E.J.W. Gibb (“Osmanlı şiiri tarihi”) ve V.Smironov’un (“İstoriya turetskoy literaturı”) araştırmalarında da müşahade edilmektedir.

² Nesimi’den bahis eden Arap kaynaklarını araştıran Z. Bünyadov Nesimi’nin Tebrizli olması sonucuna varmıştır (14, 6). Irak Türkmanlarının tarihi ve edebiyatını tetkik eden C.Hıdırov’un eserinde ise şairin Azerbaycan, yahut Irak Türkmanlarına mensubiyeti meselesinin hallinde tereddüt duyulmaktadır (35, 56-57). Nihayet, bu setirlerin yazarı da son yıllarda yayınladığı makalelerinde ilkin kaynaklardan kanıtlar getirmekle Nesimi’nin Tebrizli olmasını teyit etmiştir (bak: 68, 64; 69, 131).

Nesimi hakkında çok kısa malumat veren Firudin Bey Köçerli onu “Şirvani” (43, 519) nisbesi ile takdim etmiş¹, Y.V. Çemenzeminli ise Rus şarkiyatçısı V. Smirnov’a dayanarak Nesimi’nin milliyet itibarıyla Türk olduğunu belirtmiştir (17, 159). Azerbaycan Nesimi araştırmalarının temelini koyan alim adlandıra bileceğimiz S. Mumtaz Nesimi’nin milli mensubiyeti hususunda fikrini açık ve sarıh şekilde ifade etmemiştir. O, araştırmalarında şairi sadece Azerbaycanlı saymaktadır. Sonraki dönem edebiyatçılarından A. Şaik (2, 274-275), H. Araslı (6, 6) ve diğerlerinin S. Mumtaz’ın araştırmaları esasında bu mensubiyeti Şamahı ile bağlaması daha dayanıklı bir şekil almıştır. Fakat onun hangi millete mensup olduğu meselesine bu eserlerde de dikkat edilmemiştir. 1960’lı yıllarda ise Azerbaycan edebiyatında Nesimi’nin milli kökeni hususundaki düşünceler çağdaş tasavvurlara uygun olarak, dönemin siyasal ve ideoloji taleplerine uyarlanmıştır. Onun “Azerbaycanlı” gibi mücerret mensubiyete bağlanması o yıllardan gelenek halini almıştır.

Rusya doğu araştırmalarında, Nesimi milli köken bakımından Osmanlı (26, 252), Türkmen (67, 467) ve Azerbaycanlı (11, 519) olarak tanıtılmıştır. N.Gullaev hatta E.E. Bertels’in hacimli araştırma eserlerinde Nesimi’yi Azerbaycanlı (bkz: 12, 519), eski Türkmen edebiyatı ile ilgili makalelerinde ise Türkmen olarak sunmasına çelişki olarak dikkati çekmektedir (27, 8).

Son yıllara kadar İranlı tezkireci ve bilim adamları, şairin soyu, nisbesi ve tarikati hakkında yeterli malumat verdikleri halde, milli mensubiyeti meselesine az yer vermişlerdir. Bir çok durumlarda Nesimi’nin mensubiyeti konusundaki düşünce sadece onun nisbesinin (adeta, Şiraz) kaydedilmesi ve Farsça divanından beyit ve gazellerin verilmesi vasıtası ile olmuştur. Bundan dolayı S. Mumtaz: “...Rıza Kulihan büyük şairimiz bulunan Nesimi’ni Fars adlandırarak tecahülü-edeb göstermiştir” (51, 269) diyerek Rıza Kulihan Hidayet’e sert bir şekilde karşı çıkmaktadır.

Şunu da belirtmeliyiz ki, İran edebiyatçılarının çoğu “Şirazi”, bir kısmı da “Tebrizi” nisbelerini tercih etmişlerdir. Bu gibi taassup duygusu içeren ifadeler, şairin mensubiyeti ihtimal edilen tüm ülkelerin araştırmacıları tarafından ele alınmasıyla dikkatimizi çekmektedir.

Aslında Rıza Kuli Han Hidayet “Riyazul-arifin”de Nesimi’yi doğrudan Fars adlandırmıyor. Tezkirecinin onu “Şirazlı” olarak takdimi ve diğer İranlı tezkireciler gibi şairin Farsça divanından örnekler vermesi yanlış düşünceler meydana getirmektedir. Bu iki ciheti kasteden S. Mumtaz haklı olarak itirazını belirtmektedir.

¹ N.Gullaev yanlış olarak F.Köçerli’nin Nesimi’ni Bağdatlı kimi takdim ettiğini belirtmiştir (27, 5).

Sözgelimi Türk yazarlar Fars dilli tezkirecilerden farklı olarak, şairin her iki (Türk ve Farsça) divanından örnekler vermişlerdir.

Nesimi'ni açık şekilde Fars şairi adlandıran ilk edebiyatçı Said Nefisi'dir. O bunu:

”ابو سعيد نسيمي حسيني شيرازي يكي از معروفترين شاعران اوایل قرن نهم و از سادات بسیار محترم و متصوفه فارس بود“ (86, 335)

(Ebu Said Nesimi Hüseyini Şirazi h. IX. yüzyılın evvellerinde (yaşayan) en meşhur şairlerden, çok muhterem seyyitlerden ve Fars mutasavvıflarından biriydi) sözleri ile ifade etmektedir.

Son dönemlerde Nesimi'nin Farsça divanına yazılan önsözlerde, İranlı yazarların şairin milli kökeni, ana dili hakkında belli ve açık fikir söyleme çabaları da dikkati çekmektedir. Y.C. Pendarî onun Tebriz türkû veya Irak Türkmanı olması ile ilgili malumatları söz konusu ederek, bu tartışmalara katılmadan sadece: *“Tebriz ehlinden olsa, iyi olardı!”* (85, 26) – söylemekle yetinir. S.A. Salehi Türk araştırmacıları gibi onun ana dilinin “Azeri” olduğunu belirtiyor (80, 60) ve hatta: *“O her halde yer oğludur”* (80, 60),- gibi belirsiz bir sonuca varıyor. P.A. Dakani ise Azerbaycan araştırmacıları gibi Nesimi'nin dilini “Azerbaycani” (Azerbaycanca, Azerbaycan dili) adlandırmaktadır (82, 10).

Y.Ajandın mevkii öteki İranlı araştırmacılarıdan sarahat ve keskinliği ile farklanmaktadır. Orta çağ ve XIX. yüzyılın bir çok kaynaklarına¹ istinaden Nesimi'yi Şirazlı olarak takdim eden araştırmacı Nesimi'nin Tebriz'le ilişkisini onun mürşidi Fazlullah ile Tebriz'de uzun süre yaşaması ile sınırlandırıyor² (75, 49). Yazara göre, Nesimi bir süre Şirvan'da ve Kafkasya nahiyesinde seyahat etmiş, Türk dili ile yakından tanışmış ve bu dilde şiirler söylemiştir (75, 49). Böylelikle de, görüldüğü gibi, Nesimi'nin Türklüğünü şüphe altına alarak, onun Fars olması düşüncesini oluşturan Y.Ajandın mülâhazalarında tarih ve milli psikoloji bakımından uyuşmazlık vardır. İlginçtir, Nesimi XIV. yüzyılda Celayiriler, Karakoyunlular, Timuriler gibi Türk sülâlelerinin hükümranlığının hemen hemen değiştirildiği ve Türkmanların meskunlaştığı arazilerden biri olan Tebriz'de değil, Kafkasya'da mı Türkçe öğrenmişti mi?! Tabii ki, hayır. İkincisi, Türkçe'si Farsça'sından daha mükemmel olan Nesimi sonradan öğrendiği – Farsça kadar divan şiiri kalıbına uygun olmayan bir dilde – Türkçe'de ana dili Farsça'dan daha fazlamı muvaffak olmuştur? Bir daha hayır.

¹ “Tezkire-i Ruz-i pouşen”, “Farsname-i Nasiri”, “Riyazü'l-arifin”, “Reyhanü't-edeb”, “Danışmendan-i sohenserayan-i Pars” gibi eserler kastediliyor.

² Halbuki Hurufiliği Tebriz'de ilan eden Fazlullah onların sempatisini görmediğinden kısa zamandan sonra oranı terk etmeğe mecbur olmuştu.

Nesimi'nin Şirazlı olmasını ispat etmeğe uğraşan Y. Ajand onun yaratıcılığında Şiraz edebi muhiti ve üslubunun kendisine yoğun bir yer işgal ettiğini, özellikle üslubunun Hafız Şirazi'nin şiirlerinin “hal ve hava, renk ve koku”sunu hatırlattığını yazıyor (75, 49). Bu sonuncu mülahaza ile razılaşsak da, Nesimi Hafız Şirazi'nin de dahil edildiği Irak sabkine (üslup ekolu)¹ mensup idi. Şiraz sabki ise sadece üslup kurallarında rastlamadığımız bir terimdir.

Buraya kadar çeşitli kaynaklardan alıp genelleştirdiğimiz siyasi niyet, milli taassup duygusu vs. den ileri gelen düşünceler içerisinde R. Hiyevi'nin aşağıdaki mantıklı kanaati daha objektiftir. O: “Ruz-i rövşen”, “Riyazü'l-arifin”, “Farsname-i Nasiri”, “Reyhanetü'l-edeb”, “Danişmend-i Azerbaycan” gibi tarih ve tezkire kitaplarında bazı meselelere² rastlamak mümkündür. Ancak Fars ve Türk dillerine tam vakıf olanlar iyi bilirler ki, Türk dili ana dili olmayan birisi Nesimi şiirlerinin kudret, akıcılık ve zenginliğinde Türkçe şiir söyleyemez. Hakikaten de, Nesimi'nin Türkçe şiirleri Türk-Azerbaycan edebiyatının değerli hazinesidir ve bu dilin tarihinin çeşitli – dilcilik, sözlük vs. bakımlarından dikkati çekebilir³ demektedir (83, 228). İranlı araştırmacının bu ilmi düşünceleri Y. Ajand'ın sübjektif mülahazalarına da bir cevap niteliğindedir.

Sovyet döneminde Nesimi'den söz eden yazarların hepsi şairin milli mensubiyeti meselesini belirsiz bir sebeple araştırma mevzusu yapma gereği duymamışlardır. Yalnız Türkmenistanlı araştırmacı N. Gullaev bu konudan geniş bahsetmiştir. O, Nesimi divanının Türkmence basılan nüshasına yazdığı önsözde şairin milliyet bakımından Türkmen olduğunu ispat etmeye çok çalışsa da (27, 5-14), Azerbaycan, Türkiye, Türkmenistan ve İran Türklerinin tarihi geçmişi yazarın sübjektif mülahazalarına uygun surette yanlış şekle salınarak takdim olunduğu için bu çaba sonuçsuz kalmıştır.

N. Gullaev Nesimi'nin “Türkmen” olduğunu ispatlamak için güvenilir kaynaklar olan “Nefahatü'l-üns” (Cami) ve onun tercümesi olan “Nesayimü'l-mehebbe”de (Nevai) şairin Türkmen gibi gösterilmesine ve Hurufi şairin öldürüldüğünde 3-4 yaşlarında olan Cami'nin, Nesimi'nin çağdaşı olmasına

¹Bazı yazarlar bu sabki “Azerbaycan sabki” adlandırmanın daha doğru olduğunu belirtiyorlar.

² Yazarın milli mensubiyeti kastetmesi sonraki kayıtlardan belli olmaktadır.

³ Azerbaycan ve İran filoloji bilim adamlarının, adeta tecrit olunmuş şekilde araştırmalar yapması R. Hiyevi'de, ne yazık ki, bu sahada boşluk olması tasavvurunu yaratmıştır. Nesimi şiiri ise Azerbaycan'da dilcilik bakımından defalarca araştırmalara konu edilmiş, ayrı-ayrı problemler etrafında doktora tezleri yazılmıştır. Dilcilerden V. Aslanov (8), A. Ahundov (4), A. Demircizade (19), S. Alizade (22), C. Kahramanov (25), T. Hacıyev (31), Y. Seyidov (61; 62) ve başkalarının bu alandaki araştırmalarını söylediklerimize örnek olarak gösterebiliriz. Doğrusunu söylemek lazım gelirse, hemen belirtmek gerekir ki, Nesimi şiirinde bugün arkaikleşmiş eski Türk kelimelerine ilk kez S.Mümtaz dikkat etmiştir (bkz: 82, 226-232).

istinat ediyor (27, 10). N.Gullaev'in dayandığı bu “delilleri” ise kolaylıkla tekzip etmek mümkündür: birincisi, Nevai'nin “Nesayimü'l-mehebbe” tezkiresi Cami'nin “Nefahatü'l-üns” eserinin tercümesi olsa da, tezkire orta çağ müstakil tercüme kavramına uygun şekilde, belirli kısaltma ve ilavelerle Çağatayca'ya çevrilmiştir. Nesimi'den bahsedilen bölme ise “Nefahatü'l-üns”de değil, Nevai'nin tercüme-tezkiresinde yer almaktadır. Cami'nin bu ünlü mutasavvıf hususunda susmasının nedeninin yalnız onun Hurufiliği menfi karşılaması ile ilgili olduğu kanaatindeyiz.

İkincisi, Fars divan şiirinin sonuncu dev şairi sayılan Cami, öteki mutasavvıflar gibi Nesimi'ye yer verseydi bile, ne o, ne de Çağatay diline gerçek bir edebi şekil veren ve temellendiren Nevai, Nesimi'yi bizzat tanımıyorlardı. Nesimi'den muhabbetle söz açan Nevai, diğer tezkire yazarları gibi şair hakkında rivayet ve başka kaynaklar esasında fikir söylemiştir. Bundan başka, Nesimi hakkında: “*Rumi ve Türkmeni til bile nazm aytıptur*” (5, 437), - diyen Nevai, önce de işaret ettiğimiz üzere doğrudan değil, dolaylı olarak milli mensubiyetten bahsetmektedir...

Nesimi'nin milliyetini tespit ederken N. Gullaev Türk halkının tarihi geçmişi ve bugünü arasında bağ ve farkı göre bilmediği için şairle ilgili tezkirelerde, öyle de şairin kendi gazeline adı çekilen “Türkman”ı¹ çağdaş “Türkman” (Irak Türkmanları) ve “Türkmen” (Türkmenistan) milli kavramları ile sınırlandırıyor. O, Nesimi'yi Şamahı'lı sayan Azerbaycanlı araştırmacılar H. Araslı ve M. Kuluzade'ye itiraz ederken İranlı araştırmacı Ahmed Kesrevi'ye istinatla eski Azerbaycanlıların dilinin Türk dilleri ailesine dahil olmadığını iddia ediyor (24, 7). Daha sonra N. Gullaev oğuz, yani Türkmen kavimlerinin Azerbaycan'a akını ile bu arazide Türkleşme sürecinin kuvvetlenmesi gibi geleneksel ve tartışmalı mülâhazalara isnatla ileri sürdüğü iddiasını kuvvetlendirmek istiyor (24, 7). Genellikle, Azerbaycan'da yerli ve başka yerlerden gelen Türk kavimleri, Azerbaycan Türklerinin kökeni, oluşturulması

¹ Nesimi:

Arabın nıtkı tutuldu dilinden,

Seni kimdir deyen kim Türkmansen?! (55, 283)

Şairin mensup olduğu Türkmanı başka milletle karşılaştırmasına aşağıdaki tuyuğda da rastlıyoruz

Muştuğu geldi bize bir günde dürt,

Beg size yazdırdı bir günlük yoğurt.

Ol dahi yarısı su, yarısı dürt,

Bahşişe Türkman mı yegdir, yohsa Kürt! (55, 367)

vs. geniş ilmi tartışmalar için «elverişli durum» yaratmış bir konudur¹. Araştırmacının oğuzların Azerbaycan'a XI. yüzyılda gelişi ile Nesimi'nin XIV. yüzyıl şairi olması arasında üç asırlık süreyi dikkatten kaçırmaması ise bir mantıksızlığın meydana çıkmasına neden olmuştur.

Nihayet, N.Gullaev'in Nesimi'nin diğer Türk halklarına oranla Türkmenlerin adını daha çok anması ile ilgili iddiası da hakikatten uzaktır. O bu mülahazasını onaylamak için: “*Seni kimdir deyen kim, Türkman*” mısrasının üç şeklini ve Nesimi kalemine mahsus olması şüphe doğuran:

*Men ki Türkman içre gezdim, hiç müselman görmedim,
Kafiristanlar içinde hayr-i ihsanın nedir?* beytini örnek olarak gösterir (27, 13).

N.Gullaev'in bu mülahazasını tekzip eden bir delil gibi Nesimi şiirinde ayrı-ayrı Türk kavimlerinin adlarına, o cümleden bu adlar içerisinde Türkman'a değil, genel “Türk” adına sık sık rastlanmasını da anmalıyız:

*Bu ne adettir, ey türk-i perizad,
Gaminden olmadım bir lehze azad.* (54, 105)

*Münevver ebherin türkün, oyan, yeğmaladı aşkın,
Moğol her kanda var ise, düşer teracü yeğmaye.* (55, 132)

*Aynın hatasız ey büt-i Çin döktü kanımı
Türk-i Hitadır aslına varır hatası yok.* (54, 100) vs.

Nesimi şiirinde Türk kavimlerinden her hangi birinin adının çok kullanılması onun millî mensubiyetinin göstergesi olarak kabul edildiği takdirde şairin şiirindeki sıra gözetlenmelidir. Nesimi'nin Türkçe şiirinde daha çok “Türk” ve “Tatar”, yalnız iki eserinde “Türkman” ifadelerini kullandığı göz önüne alındığında, onun Türkmen olması kabul edilemez. Diğer bir ifade ile N.Gullaev'in “Türkmen” sözünü Nesimi'nin şiirlerinde diğer Türk halklarından daha çok kullanmasını, onun millî mensubiyetinin göstergesi gibi kabulü bu meselenin çözümünde ilmi temelden uzak bir yaklaşımdır.

Türkmenistanlı araştırmacıların eserlerinde bir cihet de dikkati çekmektedir. Onlar Nesimi'nin “Türkmen” olduğunu belirtirken onu Türkmenistan'la değil, Irak'la irtibatlandırıyor, Nevai tezkiresinde Bağdat, Latîfî tezkiresinde ise Nesim'le ilgili mülahazalara reddedilmesi imkansız bir delil gibi

¹ Bu bahsin sözünü ettiğimiz konuya hemen ilişkisi olmadığı için bu hususta Azerbaycan'da değerli araştırmaların (13, 156-159; 18, 9-46; 19, 48-67; 20, 24; 28, 55-69; 41, 150-425) var oluşuna dikkat çekmekle yetiniriz.

arkalanıyorlar.

Görüldüğü gibi, çoğu zaman **dil faktöründen** ziyade, şairin “**nisbeleri**” onun milli mensubiyeti meselesinin hallinde dayanak noktası gibi kullanılmıştır.

M. Kaşgari'nin (XI. yy.) “Divan luğat it-Türk”inde oğuzların Türk boyundan ve Türkmenler olması kaydedilmiştir (40, 55). Araştırmalarda çağdaş Türk halklarından birinin adına çevrilerek kapsam çevresi nispeten kısıtlandırılan “Türkmen” (“Türkman”) orta çağda oğuz kavimlerinin genel adı olmuş, XVI. yüzyılın evvelerinden itibaren kendi yerini “Türk” adına bırakmıştır. Faruk Sümer'in temel kaynaklar esasında oğuzların tarihi geçmişi, yayıldığı arazi vs. hakkındaki esaslı araştırması “Oğuz”, “Türkmen” ve “Türk” kavramlarına açıklık getirmesi bakımından da oldukça önemlidir. O, “İslamı kabul eden oğuzlara Türkmen denilmeye başlandı ve XIII. asırdan itibaren oğuzlara her yerde “Türkmen” denilirdi (20, 59-60, 95) yazmaktadır.

F. Sümer'in araştırmasından iktibas ettiğimiz bu ilmi kanaatler N. Gullaev'in Nesimi'yi çağdaş Türkmen halkına ait ederek, Azerbaycan Türklerini inkar etmesinin esassız olduğunu göstermektedir.

Kaydetmeliyiz ki, araştırmalarda “Oğuz”la “Türk”ün bir süre bir arada, fakat farklı terimler gibi kullanılması hususunda da mülahazalar vardır: “...XI. asırdan beri “Oğuz” kelimesiyle müteradif olarak aynı manada kullanılan bu “Türkmen” kelimesi oğuzların yerleşik olmayan, göçebelikte devam eden kısımlarına verilmiş gibi görülüyor. Şehir Türklerine göre “Oğuz” denmiştir. Sonradan oğuz kelimesi tamamen bırakılmış, yerleşik oğuzlara “Türk”, göçebelikte berdevam olanlara “Türkmen” denilmiştir, bu kelimeler Türkiye’de ve Türkiye dışındaki Türk ülkelerinde ve Avrupa’da bu manada kullanılmaktadır... Bu suretle, Oğuz yerine “Türkmen” kelimesi kaim olmuştur” (73, 387)

A. Demirçizade ve Q. Paşayev'in bu konu ile ilgili düşünceleri de ilgi çekicidir: “O dönemlerde Türkman etnonimi bugünkü manasından biraz farklı kullanılmıştır. Hatta bugün Bağdat etrafındaki Azerileri Türkman adlandırmaları da bu kelimenin önceki manası ile ilgilidir” (19, 89). “İlginçtir ki, hala Kerküklüler kendilerini de, bizi de Türkman, biz ise onları Azerbaycanlı adlandırırız” (57, 8).

Nesimi'ye kadar (Mevlana (XIII. yy.)) ve Nesimi'den sonraki (Anveri (XV. yy.)¹) edebiyatta millet manasında “Oğuz” kelimesine rastlansa da, Nesimi

¹ Anveri “Desturname”sinde yazıyor:

Anda konmuşdu Oğuzlar bided,

Obalar başda başa, yok ana hedd. (5, 436; 9, 57)

“Türkman” adını kaydetmiş, “Oğuz” etnonimini hatırlatmamıştır.

N. Gullaev dikkati bir cihete de çekiyor ki, Nesimi'nin yaşadığı XIV.-XV. yüzyıllar Türk halklarının ayrıldığı dönemdir. Nesimi genel Türk milletine değil, o devirdeki halklardan birine mensup olmalıdır (27, 6). Bu söylenenler hakikati ifade ediyor. Fakat şairin “Türkman” adlandırılmasına tarihi bakımdan yaklaşmak gerekir. Orta çağda Türkmanlar Maveraünnehr, Fars, Huzistan, Azerbaycan, Aran, Irak, Cezire, Suriye, Anadolu, Mısır, Afrika ve Yemen’de... yaşıyorlardı (bkz: 23, 125-150). Aynı zamanda Nesimi'nin şiirinde ve tezkirelerde “Türkman” adlandırılmasına dikkat etmekle beraber, onun mensup olduğu Türkman halkının o dönemde geniş arazilerde yaşadığının da unutulmaması gerekir. “Türkman” adı altında birleşen halkların bugünkü varisleri de kesin gösterilmelidir. Türkman milletinin adını ve meskunlaştığı coğrafi mekanı bu ad ile tanınan halkların (Türkmenistan ve Irak Türkleri) yaşadığı arazi ile sınırlandırmak tarihi gerçeği tahrif etmek demektir. XIV. yüzyılda çok geniş arazilere yayılarak meskunlaşan Türkmanların bugün Türkiye ve İran’da Türk, Azerbaycan’da Azerbaycanlı veya Azerbaycan Türkü adlandırıldığına da dikkat edilmelidir.

Nesimi'nin milliyeti gibi Türkçe divanının dili de temel kaynaklarda “Rumi ve Türkmeni dil”, araştırmalarda ise “Türk», “Azeri”, “Azerbaycanca” ve “Türkmen” gibi değişik ifadelerle verilmiştir.

N. Gullaev’e göre, “*Rumi dil*” Arap, Fars ve Azerbaycan’daki Türk dili değildir (27, 10). O, *Rumi dil*in Selçuklu Türklerinin Küçük Asya’da yerli ahalinin sözlerinden yararlanmakla doğduğu özel bir dil olduğunu belirtiyor (27, 10). V.A. Qordlevski “Rumi dil” derken bazen Hristiyan yunanların, bazen ise Rum diyarında kendi saltanatını kuran Türkmenlerin dilini kasteder (26, 10). N. Gullaev’e göre, Nesimi, Kadı Bürhaneddin, Yunus Emre, Hoca Dehhani, Karacaoğlu bu dil ile yazmışlardır (27, 10). Araştırmacı haklı olarak, şöyle kanaate geliyor ki, Nevai ve sonraki yazarların kullandığı “*Rumi dil*”, Küçük Asya’da yaşayan Türkmenlerin dilinin Turan ve etrafında yaşayan aynı kavimlerden az-çok farklı olduğunu anlatmak içindir (27, 10). A. Ceferoğlu Nevai’nin kullandığı “*Rumi dil*” ifadesini Anadolu Türkçe’si gibi açıklıyor: “Nevai’ye göre Nesimi Irak ve Anadolu’da da çok beğenilen ve şiirlerini Türkmence ve **Anadolu Türkçe**’sinde yazan bir şairdir” (16, 143).

Nevai’nin sözlerini, kendi mevkiinden şerh eden muhacir dilci alimimiz A. Ceferoğlu şairin dili hakkında: “tahsilini eski usul medreselerde yapmış olmasına rağmen **Azeri Türkçe**’sine harikulade bir şekilde hakimdi” (16, 143) demek suretiyle farklı düşünceye sahip olduğunu ortaya koymuştu.

Bunlardan başka, Nevai’nin “*Rumi dil*” ifadesini Azerbaycan Türkçe’sinden tamamıyla ayırarak, başka coğrafi mekanlara bağlayan N.

Gullaev'in ciddi hataya yol verdiğini, kendisinin de çok muteber kaynak kabul ettiği Cami'nin "Nefahatü'l-üns" tezkiresindeki mülahazalarla ispatlamak mümkündür. Cami bir çağdaşına istinaden onun Şah Kasım Anvar'ın Tebrizli devamcılarından olan dervişle *Rumi dilde* konuştuğunu ve bu şahısların Tebriz'den tanıştıklarını belirtiyor (90, 594). Anadolu ve Azeri Türkçe'sinin yakınlığı Azerbaycan ve Türkiye ilmi fikrinde ispatlanmış bir mülahazadır (42, 6; 76, 148-151) ve onun özel tasdikine ihtiyaç yoktur. Bununla beraber, Cami'nin eserini yazıya aldığı XV. yüzyıldan evvel – daha XIV. yüzyılda Azerbaycan ve Türkiye kaynaklarında bazı kelimelerin farklılığı da görülmektedir (bu hususta bkz: 47, 14). Bu dillerin yakınlık ve ayrılığı farklı bir araştırma konusudur. Burada sadece onu kaydetmek istiyoruz ki, Türkiye'de karşılaşsalar da, iki Tebrizlinin bir-biri ile Azeri Türkçe'sinde değil, Türkiye Türkçe'sinde konuşmaları inanılmazdır. Bu iki delili yan yana koyanda öyle kanaate geldik ki, Orta Asya'nın ister Türk (Nevai), isterse de Fars kökenlisi (Cami) "*Rumi dil*" ifadesi ile Azerbaycan, Türkiye Türkçe'lerini, yahut Türkmence'yi değil, Batı Oğuz Türkçe'sini¹ kastetmektedirler.

Nesimi'nin dilinin Azerbaycan Türkçe'sine aidiyetini inkar etmek maksadıyla N. Gullaev şairi Azerbaycanlı sayan araştırmacıların genelde dil faktörüne istinat ettiklerini belirtiyor. O, tekzip için Arap alfabesi ile yazılmış şiirlerin Türk kaviminden olan her bir halk için okunaklı olduğunu belirtiyor ve bunun esas ölçü olamayacağını kaydediyor (27, 7). Bununla da, yazar kendi mülahazasına karşı çıkıyor. Diğer bir ifadeyle, eserinin bir yerinde XIV-XV. yüzyılları Türk halklarının ayrıldığı bir dönem sayan N. Gullaev (27, 6), burada Türk dillerinin sözlüğü bakımından müşterekliğini, yalnız fonetik (sesbilim) bakımdan farklı olduğuna dikkati çekmektedir. Başka bir yerde ise araştırmacı Türkmen dilinin özel ifadeleri saydığı kelimelere dayanmaktadır (bu meseleye sonraki sayfalarda münasebet belirteceğiz). Ancak fonetik farklılıklar milli edebi dilin başlıca göstergesi değildir. Görüldüğü gibi, araştırmacının bu fikri de bilimsel temelden mahrumdur. E.J.W. Gibb ve M.F. Köprülü'den başlayarak, Nesimi'ni dil özellikleri bakımından Azeri lehçesine ait eden araştırmacılar yalnız fonetik cihetlere değil, hem de kelimelere esaslaşmışlardır. Eğer XIV.-XV. yüzyıllarda N. Gullaev'in de itiraf ettiği gibi, Türk halkları artık milli teşekkül yoluna geçerek kendi dil kurallarını oluşturmuşlarsa, o zaman şu hakikati göz önüne almak gerekir ki, Türk halklarının dil bakımından bu tür ayrılığı fonetik özelliklerle beraber, belli morfolojik ve kelime farklılıklarını da ihtiva ediyordu. Doğrudur, orta çağda Türk edebi dilleri (Azeri (Azerbaycan), Osmanlı ve

¹Müşahedelerimiz gösterdi ki, Türkiyeli araştırmacılar Batı Oğuz Türkçe'si denirken Türkiye Türkçe'sini, Azerbaycanlı dilciler ise orta çağ Türk dillerinden bahsederken bu terimle hem Azerbaycan, hem de Türkiye Türkçe'sini kastetmişler.

Çağatay Türkçeleri) bugünkü ile kıyaslamada daha yakın idi. Buna rağmen, o dönem abidelerinin dilinde de bazı farklı öğeleri açığa çıkarmak mümkündür. K.E. Kürkçüoğlu'nun Nesimi'nin şiir dilindeki Azeri (Azerbaycan) Türkçe'sinin özellikleri ile ilgili mülâhazaları bu meseleye sarahat getirmesi bakımından önemlidir: “Şiirleri söylene söylene, yazıla yazıla tamamen değilse bile kısmen birtakım değişikliklere uğramış olmakla beraber, değişmemiş veya pek az değişmiş metinlerde kullandığı bazı kelimelerden, “gelemem” yerinde “gelebilmem”, “sığmam” yerinde “sıgmazam”, “demem” yerinde “demezem” gibi iktidarı fiillerle geniş zamanların olumsuz hallerini ifade ediş tarzından anlaşıldığına göre Habibi ve Fuzuli gibi onun da dili Türkçe'nin Oğuz lehçesine oldukça yakın Azeri lehçesidir”¹ (64, VII).

Araştırmacı:

*Dediler kim: “Dehanı yohdur anın”,
Bi-haberler, aceb haber dediler,* (64, 222)

beyti hakkında: “Beytin ikinci mısrasını Türkçe'nin Azeri lehçesinin Nesimi'ye hakim olan selikasıyla istifham (sorgu) şeklinde, yani:

Bi-haberler, aceb haber dediler?

suretinde okumak ve o takdirde mısrayı “Ağzının olmadığı bes-belli bir şey; bu haberi verenler, acaba bir haber mi vermiş oldular sanki?” manasına almak mümkündür” (64, 224) demektedir.

H. Vamberi'nin hazırladığı Çağatay edebiyatından seçmelerde Nesimi'nin iki gazelini örnek göstererek, onu Çağatay şairlerine ait etmesini İ.Hikmet şairin dilinin Çağatayca'ya yakın olması ile alakalandırır (76, 198). Hatta Vamberi'nin tesiri ile İ.Hikmet Nesimi'nin Türk dillerini karıştırarak şiir dili yaratması kanaatine varmaktadır (76, 199). Bu ise tarihi hakikate uygun değildir. Şöyle ki, günümüzden farklı olarak, VIII. yüzyılda birbirine daha yakın olan Azeri Türkçe'si ve Çağatay edebi dillerinin genel özelliği ve tarihi vaziyeti, Nesimi'nin ferdi yaratıcılığının özelliği sayılamaz. İ.Hikmet aynı düşüncüyü şöyle sürdürüyor: “Bunda gördüğümüz diğer cihet de VIII. (m. XIV. - S.Ş.) asrın sonlarında ve IX-X. (m. XV-XVI-S.Ş.) asırlarda Çağatay lehçesinin Oğuzca'ya ne kadar tesir etmiş olduğu ve Azeri lehçesinin oluşmasında ne kadar kuvvetli izler bıraktığıdır” (76, 199).

İ. Hikmet'in bu kanaati, onun aşağıdaki mülâhazaları ile tam tezat yaratmaktadır: «Lehçe itibariyle Nesimi'nin Çağatay edebiyatına çok tesiri olmuştur; yazdığı gazellerin bir çoğu Hüseyin Bakara'lar ve Nevai'ler tarafından

¹Yazar burada gayri dakik bir fikre yol vermiştir. Azerbaycan Türkçe'si Oğuz lehçesine yakın Türkçe değil, Türk dillerinin Oğuz grubuna dahil olan dört dilden (Türk, Türkmen, Azerbaycan ve Gagavuz (F. Zeynalov Balkan Türklerinin dilini de bu gruba ait etmektedir) biridir (bak: 74, 94-166).

taklit ve tanzir olunmuş ve Azeri lehçesine ait bir çok unsurlar Çağatayca'ya geçmiş ve Nevai zamanı Çağatayca'sı Azeri lehçesine çok yakınlaşmıştır" (76, 196).

Çağatay edebi dilinin mükemmel örnekleri, Çağatayca'nın Azerbaycan Türkçe'sindeki şiir diline tesiri Nevai'nin (XV. yy.) adı ile ilgilidir. Görüldüğü gibi, Çağatay edebi dilinin Azerbaycan Türkçe'si edebi diline tesiri Nesimi'den sonraki döneme aittir. Nesimi'yi aynı kökten olan bu dillerden birine ait etmek, yahut onun şiirinde Çağatay unsuru aramak tarihi gerçekler açısından uygun değildir.

Nesimi'nin dilinin Türkmençe olduğunu ispat etmeye uğraşan N. Gullaev bu iddiasını teyit etmek için şairin dilini, kaydettiğimiz gibi, Yunus Emre, Kadı Burhaneddin, Karacaoğlan ile kıyas ediyor. O, Nesimi'nin dilinde rastlanan ve aktif işlenen yüzlerce kelimenin Türkmenlere ve "yurt dışında yaşayan Türkmenlere"¹ mahsus olduğunu¹ belirtiyor (27, 13). Halbuki onun Türkmen dilinin özel sözleri gibi kaydettiği ifadelerin az kısmı arkaikleşmiş, çoğunluğu ise çağdaş Türkçe'mizin diyalekt ve şivelerinde aktif kullanılan sözlerdir:

"uğraşmak", "yavuz", "bay", "ayru", "aytmak", "gelin", "şıltaq", "hava", "göy", "kulak", "avaz", "bilen", "daban", "topuk", "tiğ", "soymak", "dünya", "kılıc (kılınç)", "çalmak", "bıçak", "ileri", "koç", "münkir", "ikidilli", "çimmek", "gene", "koldaş", "çekmen", "baş" (yara), "acı" (27, 13).

Bu kelimelerin bir kısmı ("daban", "soymak", "topuk", "çekmen", "tiğ", "koç", "koldaş") Nesimi'ye ait olduğu şüpheli şiirlerden alınmıştır. Bununla bile, bu sözlere Türkmen dilinin özel kelimeleri demek mümkün değildir. "Çekmen" ve "koldaş" istisna olmakla, diğer kelimeler eski ve çağdaş Azerbaycan Türkçe'sinde de kullanılmaktadır. Bu eski Türk sözlerinin aynısına diğer orta çağ Azerbaycan şairlerinin (Kişveri, Hatai, Fuzuli...) eserlerinde de rastlamaktayız.

Nesimi'yi Osmanlı sayan (26, 252) az sayıdaki yazarlardan biri ise V.A. Qordlevski'dir. Onun bu düşüncesi, Anadolu'da şair hakkında söylenen ve yazılan çok sayıda rivayet ve efsanelerin esasında şekillenmiştir. N. Gullaev de Nesimi'nin Türkmen halkının efsane, rivayet ve edebi örneklerinde muhabbetle hatırlanması esasında onun Türkmen halkına mensupluğu sonucuna varmıştır (bkz: 27, 16-23)

Görüldüğü gibi, XX. yüzyılda Nesimi'nin milli mensubiyeti ve dili ile ilgili görüş farklılığı, araştırmaların yapıldığı ülkelerin siyasal-ideolojik durumları, Sovyet döneminde Türklüğe menfi münasebet ve Azerbaycan Türklerinin adının defalarca değiştirilmesi ile yakından ilgilidir.

¹ Irak Türkmanları kastediliyor.

XX. yüzyılda yapılan bir çok araştırmalarda Nesimi'nin dili ile ilgili olarak, “*Azeri*”, “*Türk*”, “*Azerbaycan Türkçeci*” gibi ifadelerin kullanılması aslında şairin milli kökeni ve dili ile ilgili olmayıp, Azerbaycan Türklerinin bir millet gibi adının değiştirilmesi ile alakalı bir problemdir. Bu mesele milli değil, siyasal ve ideolojik nitelikte olduğu için burada onun geniş araştırılmasına lüzum görmedik.

Sonuç olarak onu da kaydetmeliyiz ki, Nesimi'nin varisliğini iddia eden Türk halklarının, şairi incelemesinde birtakım özellik ve ayrılıkları da sezmek mümkündür. Türkmenistan'da Nesimi'nin milli mensubiyeti konusunda tereddütler olduğundan bazı araştırmacılar (N. Gullaev (27; 28), Q. Nazarov (53), A. Bekmıradov (11) ve başkaları onu Türkmen edebiyatının, bazıları (M.N. Hıdırov, H.Q. Koroğlu (son iki yazarın mevkii hususunda bkz: 47, 6)) Azerbaycan edebiyatının temsilcisi gibi tetkik etmişler. Üçüncü bir grup ise Türkmen edebiyatından söz açarken Nesimi hakkında konuşmamayı tercih etmişlerdir (bkz: 16; 58). İran'da Nesimi hususunda yazılan araştırma eserleri, onun tekrar tekrar yayınlanan divanlarına, özellikle Farsça divanına yazılan önsözlerden ibarettir. Hurufilikten farklı olarak, İran'da şairle ilgili özel ve büyük hacimli araştırma eseri yayınlanmamıştır. Türkiye araştırmacıları Nesimi'nin hayatı, dünya görüşünün bedii ve felsefi yönlerini defalarca söz konusu etseler de, dil bakımından araştırmamışlardır. Azerbaycan'da ise Nesimi ile ilgili araştırmaların en az tartışma doğuran yönü dılcılıktır. Azerbaycan'da faaliyet gösteren dilci Nesimi araştırmacılarının eserleri şairin milli mensubiyeti hususunda açık bir anlayışın oluşmasına yardım etmektedir. Azerbaycan dılcileri, Nesimi'nin dilinin çağdaş Azerbaycan Türkçeci ile paralellik arz eden gramer ve sözlüğe ait unsurlarını açığa çıkarmış (61), onun dilini Azerbaycan Türkçe'si ve Oğuz grubu dilleri kontekstinde araştırmış (47), şairin dilinin Azerbaycan lehçelerindeki paralelleri (48) tetkik etmiş ve varislerinin kimliğini tespit etmişler. C. Hıdırov'un söylediği gibi, her bir halkın kültürel ve edebi şerefi olmağa layık simalardan olan Nesimi'nin (35, 56) etrafında tartışmaların olması tabiidir.

Nihayet, konu ile ilgili temel kaynak ve araştırmaların tetkikinden böyle bir sonuca geldik ki, şairin kendinin ve mürşidinin sözü en güvenilir kaynak sayılmalıdır. Şair kendini “*Türkman*”, mürşidi ise onu “*Tebrizli*” adlandırır. Böylelikle de, orta çağın millet kavramından ve etkin edebiyatçı ve şarkiyatçıların onun dilini Azeri Türkçe'si adlandırmasından hareketle çağında “*Türkman*” adlandırılan Nesimi'nin dolaysız olarak varislerinin bugün Azerbaycan Türkleri olduğunun tarihi hakikate daha fazla yakın olduğu kanaatine geldik.

KAYNAKÇA:

- Abdulla Şaik, *Edebiyatdan İş Kitabı*, - “Eserleri”, 5 cildde, IV c., Bakı, 1977.
- AHUNDOV, A., *Nesimi ve XIV asır Azerbaycan Edebi Dili*, “Azerbaycan”, 1971, s.191- 197.
- Ali Şir Nevayi, *Nesayimü’l-mahabbe min Şemayimi’l-fütüvve*, hazırlayan: Kemal Eraslan, İstanbul, 1979.
- ARASLI, H., *İmadeddin Nesimi*, Bakı, 1972.
- ARASLI, H., *Fedakar şair (İmadeddin Nesimi)*, Bakı, 1942.
- ASLANOV, V., *Nesimi’nin Dili hakkında bazı kayıtlar*, - “İmadeddin Nesimi” (megaleler mecmuası), Bakı, 1973.
- AYAN, Hüseyin, *Seyyid Nesimi’nin Hayatı*, - “Nesimi divanı”, Ankara, 1990.
- Azerbaycan Tarihi Üzere Kaynaklar*, Bakı, 1989.
- BANARLI, Nihad Sami, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*: destanlar devrinden zamanımıza kadar, cilt 1, İstanbul, 1987.
- BARTOLD, V.V., *Obşie raboti po istorii Sredney Azii. Raboti po istorii Kavkaza i Vostochnoy Evrope*. - “Soçineniya”, II t., çast I, Moskva, 1963.
- BEKMIRADOV, A., *Kitap Gördüm Andalıp’dan...*, - “Nurmuhammet Andalıp”. Şıgırlar hem poemalar, Aşkabat, 1990.
- BERTELS, E.E., *Nizami i Fizuli*, Moskva, 1962.
- BROKELMAN, K., *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, Türkçe’ye çeviren: Neşet Çağatay, 1992.
- BÜNYADOV, Z., *Azerbaycan VII-IX. asırlarda*, Bakı, 1989.
- BÜNYADOV, Z., *Nesimi’nin Mehkemesi ve Katli*, “Edebiyat ve İncesenet”, 19 sentyabr 1980-ci il.
- CAFEROĞLU, A., *Azerbaycan Edebiyatı*, “Türk dünyası edebiyatı”, I, İstanbul, 1991.
- ÇAMUROĞLU, Reha, *Sabah Rüzgarı*, “Enelhak” Demişti Nesimi, İstanbul, 2000.
- ÇEMENZEMİNLİ, Y., *Azerbaycan Edebiyatına Bir Nezer*, “Azerbaycan”, 1989, №8.
- DEMİRÇİZADE, A., *Azerbaycan Edebi Dilinin Tarihi*, Bakı, 1979.
- DURDIEV, S., *Türkmen-parsı Edebi Gatnaşıqlarının Tarihinden*, Aşkabat, 1977.
- ELİZADE, S., *Nesiminin Dilinde Söz Birleşmeleri*, ADU-nun “Elmi eserler”i (dil ve edebiyat seriyası), 1971, №1, s. 10-17.

- EYVAZOVA, R., *Afganistanda Türk Menşeli Toponimler*, Bakı, 1995.
- GAHRAMANOV, C., *Nesimi "Divan"ının Leksikası*, Bakı, 1970.
- GASIMOVA, A., *İslam'dan Önceki Arap İstilaları ve Azerbaycan Tarihinin Açılmamış Sayfeleri*, "Edebiyat" gaz., 10 mart 2006.
- GİBB, E.O.Wilkinson, *Osmanlı Şiiri Tarihi* (1-2), tercüme: Ali Çavuşoğlu, "Akçağ" yayınları.
- GORDLEVSKİY, A.V., *Izbrannie soçineniya*, t.I, Moskva, 1960.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki, *Nesimi-Usuli-Ruhi*, İstanbul, 1953.
- GULLAEV, N., *Gadımdan galan nusgalar* (makalalar yıkındısı), Aşkabat, 1972.
- GULLAEV, N., *Seyit İmadeddin Nesimi. Şıgırlar*, Aşkabat, 1972.
- GULUZADE, M., *Böyük İdeallar Şairi*, Bakı, 1973.
- HACIYEV, T.I., Veliyev K.N. *Azerbaycan Dili Tarihi*, Bakı, 1983.
- HIDIROV C., *Irak Türkmanları*, Bakı, 1993.
- Hurufilik Metinleri Katalogu*, hazırlayan: Abdülbaki Gölpınarlı, Ankara, 1973.
- İbrahim Dakuki, *Irak Türkmenleri. Dilleri, Tarihleri ve Edebiyatları*, Ankara, 1970.
- JAFAROV, Y., *Qunnu i Azerbayjan*, Baku, 1993.
- KABAKLI, Ahmet, *Türk Edebiyatı*, cilt 2, İstanbul, 1968.
- KARAALIOĞLU, Seyit Kemal, *Resimli ve Motifli Türk Edebiyatı Tarihi*, C. I, İstanbul-Ankara, 1980,
- Kaşgari M., *Divanü luğat it-türk* (çeviren: Besim Atalay), III baskı, cilt I, Ankara, 1992.
- KAZIMOV, G., *Azerbaycan Dilinin Tarihi*, Bakı, 2003.
- KÖÇERLİ, F., *Azerbaycan Edebiyatı*, iki cildde, I c., Bakı, 1978.
- KÖPRÜLÜ, F., *Azeri Edebiyatına Dair Tedgigler*, Bakı, 1926.
- MAHMUDOV, M., *Arapça Yazmış Azerbaycanlı Şair ve Edibler* (VII-XII çağ), Bakı, 1983.
- MAHMUDOV, M., *Hatib Tebrizinin Hayat ve Yaradıcılığı*, Bakı, 1972.
- MAHMUDOV, M., *Piyada Tebrizden Şama Kadar*, Bakı, 1982.
- MEMMEDOV, E., *Nesimi'nin leksikası oğuz dilleri kontekstinde, filologiya elmleri alimlik derecesi almak için təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı*, 2004.
- MEMMEDOVA, Q., *Nesimi'nin Dili ve Azerbaycan Şiveleri*, Bakı, 2004.
- MUTLUAY, Rauf, *100 Soruda Türk Edebiyatı*, İstanbul, 1978.

- MÜMTAZ, S. Seyyid İmadeddin Nesimi, - “*İmadeddin Nesimi*” (megaleler mecmuesi), Bakı, 1973.
- MÜMTAZ, S., *Azerbaycan Şairlerinden Nesimi*, “Maarif ve medeniyet”, №1, 1923.
- NAZAROV, G., Nesimi, - *Andalıp. Nesimi* (tankıdı tekst), Aşgabat, 1978.
- Nesimi, İmadeddin, *Eserleri* (tertib edeni: C.Gahramanov), üç cildde, I c., Bakı, 1973.
- Nesimi, İmadeddin, *Eserleri* (tertib edeni: C.Gahramanov), üç cildde, II c., Bakı, 1973.
- OLGUN, İbrahim, “*Nesimi Üzerine Notlar*” (birinci makale), Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten, 1971’den ayırabası, 1971, s. 195-207.
- ÖZAYDIN, Murat, *Seyyid Nesimi. “I Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya”,* Diyarbakır sempoziomu. 20-22 Mayıs 2004. Belirtiler. Diyarbakır, 2004.
- ÖZMEN, İsmayıl, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi* (XIII. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar), c.1, T.C. Kültür Bakanlığı yayınları.
- PAŞAYEV, G., *Nesiminin Irak Divanı*, - İmadeddin Nesimi. - Irak Divanı, Bakı, 1987.
- Poeti turkmenskoy literaturı IX-XVII vv. Spravoçnik* (podqotovil k peçati S.Durdiev), Aşgabat, 1967.
- SEİDZADE, E., *Nesimi’nin Tercüme-yi-Halında Bazı Vacibli Yerler*, “Azerbaycan mektebi”, 1947, №3.
- SEİDZADE, E., *O Bakılıdır mı?* “Bakı”, 22 sentyabr 1969-cu il.
- SEYİDOV, Y., *Nesiminin Dili*, Bakı, “Azerbaycan”, 1996.
- SEYİDOV, Y., *Nesiminin Eserleri Azerbaycan Edebi Dilinin Tarihi Abidesi Gibi*, “*İmadeddin Nesimi*” (megaleler mecmuası), Bakı, 1973.
- Seyyid Nesimi Divanından Seçmeler*, hazırlayan: Kemal Edib Kürkçüoğlu, Ankara, 1987.
- SMİRNOV, V., *Oçerk istorii turetskoy literaturı*, SPb, 1891.
- SUMER, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler). Tarihleri – Boy teşkilatı – Destanları*, İstanbul, 1992.
- ŞİXİYEVA, S., “*Hiç kimse Nesimi Sözüünü Keşf Ede bilmez*”, “Azerbaycan”, №12, 2001, s.131-135.
- ŞİXİYEVA, S., *Nesimi’nin Nisbesi Hakkında, Yahut Nesimi Şirvanlıdır mı?* “Çırag”, 1999, №1, s. 60-65.
- Şirvani S.E., *Tezkire*, - “*Eserleri*”, üç cildde, III c., Bakı, 1974.

TUNCOR, F. R., Nesimi, "Size", 1991, sayı: 209.

Türkmenistan sovet ensiklopediyası, Aşgabat, VI, 1984.

Türk Ansiklopedisi, c. XXV, Ankara, 1977.

ÜNVER, Mustafa, *Hurufilik ve Kuran*, Nesimi Örneği, Ankara, 2003,

VON HAMMER, Joseph, *Osmanlı Tarihi*, cilt 1, çeviren: Mehmet Ata, İstanbul, 1991.

YEREVANLI, E. *Azeri-Ermeni Edebi Alakaları*, Yerevan, 1968.

ZEYNALOV, F., *Türkologiyanın Esasları*, Bakı, 1981.

آژاند ، یعقوب. حروفیه در تاریخ، تهران، نشر نی، 1369

اسمعیل حکمت. آذربایجان ادبیاتی تاریخی، ایکی جلدده، بیرینجی جلد، باکی، 1928

برون ادوارد. تاریخ ادبی ایران، از سعیدی تا جامی، جلد سوم، تهران، 1357

توین تقی خمارمو. عمادالدین نسیمی و نهضت حروفیه، نشر تلاش، تبریز

حسن روملو. احسن التواریخ، به اهتمام دکتر عبد الحسین نوائی، تهران، 1349

دیوان نسیمی (گوگنوس در شب خاکستر)، سید علی صالحی، تهران، 1368

دیوان سید عمادالدین نسیمی، مقدمه، تصحیح و تعلیقات پرویز عباسی داکانی، تهران، 1369

دیوان سید عمادالدین نسیمی، مولفی: سلمان ممتاز، باکو، قومونست نشریاتی، 1926

روشن خیای. حروفیه (تحقیق در تاریخ و آراء، و عقاید)، تهران، 1379

رضا قلیخان هدایت. ریاض العارفین. 1305.

زندگی و اشعار عمادالدین نسیمی، به کوشش یدالله جلالی پنداری، تهران، 1993

سعید نفیسی. تاریخ نظم و نثر در ایران (تا پایان قرن دهم هجری)، 1344، ج 1. "میهن"

صادق کیا. واژه نامه گرگانی، تهران، 1330

عبداللطیف بندراوغلو. عمادالدین نسیمی البغدادی، بغداد، 1973

عاشق چلبی. مشاعر الشعراء، گ.م. مردیث اونس طرفندن نشر اولنمشدر، لندره، 1971

عبد الرحمان بن احمد جامی، نفاحات الانس من حضرات القدس، بتصحیح و مقدمه و پیوست

محدی توحیدی پور، انتشارات علمی، تهران، 1375

ف. رشاد. تاریخ ادبیات لطیفی قسطنطنیولو. تذکره لطیفی، «در سعادت»، اقدام مطبوعه سی، 1314

عثمانیه، استانبول، ایلسیز.

محمدعلی مدرس تبریزی. ریحانت الادب، جلد ششم، تبریز، بدون سال.

محمد طاهر بروسه لی. عثمانلی مولفلی، اکینجی جلد، استانبول، مطبوعه عامره، 1333

معین الدین محرابی. کلمة الله هی العلیا (دختر فضل الله نعیمی حروفی) آلمان-کلن، نشر رویش،

مولوی محمد مظفر حسین صبا. تذکره روز روشن، انتشارات کتابخانه رازی، تهران، 1343،